

ШКОЛЬНАЯ ПРОГРАММА

С.И. Цыбульская

Беларуская мова

9 клас

Рабочы сшытак

*Практыкаванні для павышэння
пісьменнасці і паспяховасці*

4-е выданне

Мінск

«Сэр-Віт»

2021

ПРАДМОВА

У дапаможніку прапанаваны заданні па ўсіх тэмах, якія вывучаюцца ў 9-м класе ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання.

Колькасць заданняў у кожным раздзеле вызначалася ўзроўнем складанасці асобных тэм і дыдактычнай мэтазгоднасцю. Фармулёўкі заданняў выпрацоўваліся найперш з улікам вопыту выкладання адпаведных тэм у школах (гimназіях), у тым ліку пры падрыхтоўцы вучняў да экзаменаў па беларускай мове ў форме дыктанта. Значная частка практыкаванняў арыентавана на паўтарэнне вывучанага ў папярэдніх класах. У асобных выпадках цяжкасці здымаюцца шляхам падачы ўзору выканання.

Пад знакам * («зорачка») падаюцца дадатковыя заданні.

Многія прапанаваныя заданні патрабуюць запісаў. Таму ў дапаможніку амаль пасля кожнага задання ёсць свабодныя радкі і, дзе патрэбна, месцы для адказаў. Гэта важная частка не толькі навучання беларускай мове і пісьменнасці ўвогуле, але і падрыхтоўкі да экзамену за курс базавай і сярэдняй школы ў пісьмовай форме (дыктант або пераказ).

Крыніцамі падабраных матэрыялаў у дапаможніку паслужылі цытаты з мастацкіх твораў, навукова-папулярнай, энцыклапедычнай літаратуры і публіцыстыкі. Некаторыя сказы з'яўляюцца аўтарскімі ўтварэннямі.

Матэрыялы могуць быць выкарыстаны настаўнікам на ўроках беларускай мовы, а таксама пры арганізацыі групавых або індывідуальных заняткаў з вучнямі, абітурыентамі.

Праца будзе спрыяць:

- паўтарэнню правілаў,
- выпрацоўцы вызначаных вучэбнай праграмай уменняў і навыхаў,
- павышэнню пісьменнасці і паспяховасці вучняў,
- падрыхтоўцы да пісьмовага экзамену па беларускай мове.

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ё V–VIII КЛАСАХ

Паўтарэнне вывучанага пра тэкст, стылі і тыпы маўлення

1. Прачытайце фрагменты тэкстаў. Вызначце стыль і тып кожнага. Назавіце спосаб сувязі сказаў у кожным тэксце (паралельны або паслядоўны), падкрэсліце сродкі сувязі сказаў.

1. Казачнай прыгажуняй пазірае на нас і сёння, прыхарошваецца, як нявеста, у люстэрку Заходняй Дзвіны полацкая Сафія – архітэктурная жамчужына краіны. Храм стаў візітнай карткай, своеасаблівай эмблемай Полацка. Велічны Сафійскі сабор нібы магнітам прыцягвае да сябе турыстаў з усіх кантынентаў планеты. Ён быў пабудаваны ў адзінаццатым стагоддзі Усяславам Чарадзе-ем як сімвал незалежнасці княства (*Паводле Ф. Фёдарова*).

2. Мы ідзём мокрай сцежкай, пратаптанай дзікамі. Надвор'е яснае і сонечнае. Павебра чыстае і празрыстае, але халоднае. Адчуваецца восень. Высокае неба зіхаціць яркай сінечай. Бярозы красуюцца ў пазалоце, асіны аж зіхацяць чырванню (*В. Вольскі*).

3. Сойка належыць да чорнай птушынай сям'і, куды залічаны таксама крумкач, варона, галка, грак і сарока. Праўда, сярод такой кампаніі яна выглядае казачнай прынцэсай. На маю думку, гэта адна з самых прыгожых лясных птушак. Апярэнне ў яе ружавата-попельнае, канцы крылаў і хвост цёмныя, а надхвосце белае. Галаву сойкі ўпрыгожвае натапыраны чубок, а пад вачыма блішчаць чорныя лапікі. А найбольш здзіўляюць і запамінаюцца ярка-блакітныя люстэркі на сойчыных крылах (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

4. Пятнаццаць гадоў назад я адпачываў у Абхазіі. Месца было цудоўнае. Чыстае мора з пясчанымі пляжамі, сцюдзёныя крыніцы з крышталнай вадой, шчодрое сонца і жыватворнае паветра.

Вяртаўся з пляжа звычайна праз чыгуначны вакзал. Акуратны белы будынак з высокімі вокнамі быў бачны з невялікага марскога прычала, дзе часам прышвартоўваліся прагулачныя караблікі. Чатыры разгалістыя пальмы каля будынка, чырвоныя і белыя ружы ўпрыгожвалі яго. Здалёк ён здаваўся казачным палацам.

Вялікая пляцоўка, якая межавала з платформай, была выкладзена каляровай пліткай. Там, у цяньку пальмаў, стаялі чатыры зручныя лаўкі. Менавіта на гэтым месцы я заўсёды прыпыняўся і глядзеў на мора, што зіхацела ў промнях сонца (*Паводле Э. Луканскага*).

5. Ужо амаль тыдні два не было дажджу. Вечарам нібы збіралася на дождж і неба зацягвалі вялікія шэрыя хмары, а раніцай прасвятлялася. На нізінах высыпала буйная празрыстая раса, апоўдні ж зноў моцна пякло сонца. Зямля перасохла, месцамі пачала трэскацца. Калі праязджала па вёсцы машына, такі пыл уздымаўся, што не было чым нават дыхнуць. Дрэвы на прысядзібных участках пакрыліся тонкай сіваватай плёнкаю пылу і здалёк, на сонцы, здаваліся зусім белымі (*З. Бяспалы*).

✱ Падкрэсліце ў тэкстах словы: **I варыянт** – у якіх ёсць падвоеныя або падоўжаныя зычныя, **II варыянт** – словы, у якіх ёсць мяккія гукі [дз'] і [ц'].

2. Успомніце, што вы ведаеце пра тыпы і стылі маўлення. Праверце сябе, выканаўшы тэст.

№ 1. Адзначце правільныя выказванні:

- 1) У тэкстах-апавяданнях думка разгортваецца паступова.
- 2) У тэкстах-апавяданнях звычайна выкарыстоўваецца паралельны спосаб сувязі сказаў.
- 3) У апавяданнях дзеясловы-выказнікі ўжываюцца часцей у форме прашлага часу.
- 4) Для апісання характэрны паслядоўны спосаб сувязі сказаў.
- 5) Калі трэба выявіць прычынна-выніковыя адносіны паміж прадметамі (з’явамі), пацвердзіць ці абвергнуць нейкую думку, выкарыстоўваецца форма разважання.

№ 2. Адзначце пункты, у якіх названы асаблівасці **гутарковага стылю**:

- 1) Абслугоўвае непасрэдныя моўныя зносіны людзей.
- 2) Асноўная функцыя – перадача аб’ектыўнай інфармацыі.
- 3) Ужыванне нейтральнай лексікі.
- 4) Шырокае ўжыванне займеннікаў, часціц, выклічнікаў.
- 5) З марфалагічных сродкаў найбольш часта ўжываюцца назоўнікі, у тым ліку аддзеяслоўныя.

№ 3. Адзначце пункты, у якіх названы асаблівасці **навуковага стылю**:

- 1) Выкарыстоўваецца ў афіцыйнай сферы.
- 2) Маўленне лагічнае, абгрунтаванае, дакладнае.
- 3) Галоўная роля належыць тэрмінам.
- 4) Асобныя назоўнікі, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку, ужываюцца і ў форме множнага ліку.
- 5) Часта выкарыстоўваюцца сказы з інверсійным (адваротным) парадкам слоў, рытарычнымі пытаннямі.

№ 4. Адзначце прыметы **тэксту-апісання**:

- 1) Можа ўжывацца толькі ў мастацкім або навуковым стылях.
- 2) Лагічным цэнтрам тэксту звычайна выступае першы сказ, ён называе прадмет – тэму выказвання.
- 3) Характэрны паралельны спосаб сувязі сказаў.

- 4) Тэкст дае адказ на пытанне *які прадмет?*
- 5) Тыповая будова: тэзіс – доказ – вывад.

№ 5. Адзначце прыметы тэксту-апавядання:

- 1) Асноўная мэта – расказаць пра падзею, паказаць яе развіццё ў часе.
- 2) У цэнтры ўвагі – статычныя з’явы.
- 3) Пераважае паслядоўны спосаб сувязі сказаў.
- 4) Тэкст дае адказ на пытанне *што робіць прадмет?*
- 5) Тыповая будова: агульнае ўражанне – пералік розных прымет прадмета – агульная ацэнка.

№ 6. Адзначце правільныя выказванні:

- 1) Тэкст-апісанне дае адказ на пытанні: *які прадмет? які чалавек? як ён сябе адчувае? што тут знаходзіцца? што адбываецца навокал?*
- 2) Апавядальны тэкст, як правіла, гутарковага або мастацкага стыляў.
- 3) Тыповая будова апавядання: кульмінацыя – развіццё дзеяння – заканчэнне дзеяння.
- 4) Ключавыя словы тэксту-апісання – спалучэнні назоўнікаў з прыметнікамі і дзеепрыметнікамі.
- 5) У тэксце-апавяданні ключавымі словамі з’яўляюцца дзеясловы.

№ 7. Адзначце характэрныя для тэксту-апісання прыметы:

- 1) Пераважаюць дзеясловы незакончанага трывання цяперашняга і прошлага часу.
- 2) Важную ролю адыгрываюць пабочныя і ўстаўныя канструкцыі.
- 3) Шырока ўжываюцца састаўныя іменныя выказнікі.
- 4) Прадмет апісання – чалавек (яго партрэт і стан), пейзаж, з’явы прыроды, інтэр’ер і інш.
- 5) Часта ўжываюцца аднасастаўныя – назывныя і безасабовыя – сказы.

№ 8. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць наступнаму тэксту:

Каму давялося хоць аднойчы пабываць у гэтым дзівосным кутку Беларусі, той зайсёды нясе ў сваім сэрцы яго непайторнае характэро, зацэртнутае з блакітнага бяздоння браслаўскіх азёр. Іх тут, нібы пацерак на нітцы, каля трохсот. У акружэнні лясоў і пагоркаў азёры разгортваюцца перад вачыма чароўнаю панарамай, цешачы не параненай цывілізацыяй прыродай, як бы просячы ў нас, наведвальнікаў сённяшняй зямлі, заступніцтва і дбайных адносін. Тут раўнінныя ўчасткі чаргуюцца з узгоркамі, сярод якіх у маляўнічых катлавінах ляжаць дзівосныя азёры. Меднастволья сасновыя бары з празрыстай зелянінай змешаных лясоў надаюць адметную прыгажосць мясцовасці, ствараючы багаццем колераў непераўзыхадзімы ў красе краявіды, што выклікаюць захапленне (Паводле І. Касьяненкі).

- 1) Тып тэксту – апавяданне.
- 2) Тэкст адказвае на агульнае пытанне які *прадмет*?
- 3) Асноўная думка тэксту выражана ў першым сказе.
- 4) Кампазіцыйная схема тэксту: тэзіс – доказ – вывад.
- 5) Адным са сродкаў сувязі сказаў у тэксце з’яўляецца прыслоўе.

№ 9. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць наступнаму тэксту:

Калі прайсці ад плошчы Свабоды і збочыць на ціхую вуліцу Інтэрнацыянальную, то можна ўбачыць невялікі старасвецкі будынак з мансардай – сядзібны дом Ваньковічаў, славітага роду мінскіх арыстакратаў. Збудаваў сядзібу ў прыгожым месцы над поплавам Свіслачы ў канцы васьмнацатага стагоддзя.

Цяпер у гэтым будынку знаходзіцца філіял Нацыянальнага мастацкага музея. Сёння ў музеі адноўлена традыцыя свецкіх вечарын. Як і калісьці, тут можна паслухаць рамансы і сюіты, паглядзець на старажытныя танцы. Можна пры выпадку наве-

даць канцэртны, якія тут часта ладзяцца, і ўявіць сябе ў паза-
мінутым стагоддзі... (Паводле Л. Рублеўскай)

- 1) Тып тэкту – апавяданне.
- 2) Тэкст адказвае на агульнае пытанне *што адбываецца?*
- 3) Тэкст навуковага стылю.
- 4) Сувязь сказаў у тэксце паралельная.
- 5) Адным са сродкаў сувязі сказаў у тэксце з’яўляюцца сіна-
німічныя замены.

№ 10. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць наступнаму тэксту:

*Чалавеку горш за ўсё шкодзіць, калі ён ненавідзіць, усё роўна
каго і што. Ад нянавісці чарсцвее сэрца, а гэта – як замаруджаная
смерць. Бойцеся паддавацца нянавісці. Вучыцеся любіць, таму што
любой узбагачае сэрца і душу. Чалавека часам крыўдзяць так
жорстка і балюча, што яму нялёгка пагасіць у сабе нянавісць. Але
гэта неабходна нават для таго, каб зажылі раны крыўды і
жорсткасці. Не трэба нянавісці! Колькі б чалавецтва выйграла,
калі б магло пазбавіць сябе ад гэтай слабасці духу, калі б здолела
сілы сэрца, якія забірае нянавісць, скіраваць на ўмацаванне
найвялікшага шчасця жыцця – шчасця любіць* (Паводле
К. Кірэенкі).

- 1) Тып тэксту – разважанне.
- 2) Тэкст адказвае на агульнае пытанне *які прадмет?*
- 3) Тэкст публіцыстычнага стылю.
- 4) Сувязь сказаў у тэксце паралельная.
- 5) Адным са сродкаў сувязі сказаў у тэксце з’яўляецца злуч-
нік.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Паўтарэнне вывучанага ў V–VIII класах	4
Паўтарэнне вывучанага пра тэкст, стылі і тыпы маўлення	4
Слова, словазлучэнне, сказ як асноўныя моўныя адзінкі	10
Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне	13
Паняцце пра складаны сказ. Сродкі сувязі частак у складаных сказах. Тыпы складаных сказаў	13
Складаназлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	16
Паняцце пра складаназлучаны сказ	16
Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах	18
Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі злучнікамі	20
Складаназлучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамі	21
Складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі злучнікамі	23
Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаназлучаных сказах	25
Складаназалежныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	38
Паняцце пра складаназалежны сказ	38
Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі	43
Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі	48
Агульнае паняцце пра складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі	52
Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі месца, часу, умовы	53
Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі прычыны і мэты	58
Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі ўступаль- нымі часткамі	59
Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі, акалічнаснымі часткамі спосабу дзеяння, меры і ступені	61
Складаназалежныя сказы (сістэматызацыя). Сінтаксічны раз- бор складаназалежнага сказа	64
Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі	66
Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з некалькімі дада- нымі часткамі	69
Складаназалежныя сказы з паслядоўным, сузалежным і змешча- ным падпарадкаваннем (азіяямленне), знакі прыпынку ў іх	75
Бяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	86
Паняцце пра бяззлучнікавыя складаны сказ	86

Коска і кропка з коскай у бяззлучнікавых складаных сказах. . . .	87
Двукроп'е ў бяззлучнікавых складаных сказах	90
Працяжнік у бяззлучнікавых складаных сказах	95
Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах (сістэматызацыя). Сінтаксічны разбор бяззлучнікавага складанага сказа	98
Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: будова, значэнне, ужыванне	106
Паняцце пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак.	106
Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак	107
Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: будова, значэнне, ужыванне	113
Спосабы перадачы чужой мовы. Простая мова	113
Асаблівасці будовы сінтаксічных канструкцый з прастай мовай.	
Знакі прыпынку ў сказах з прастай мовай	114
Маналог. Дыялог, яго афармленне на пісьме	117
Сказы з ускоснай мовай	119
Цытаты. Эпіграф	121
Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага	124
Паўтарэнне складаных пытанняў арфаграфіі і пунктуацыі	127
Спіс выкарыстанай літаратуры	136